

Hegel ve Irkçılık Problemi: Bir Efsanenin Reddi*

Hegel and the Problem of Racism: Refutation of a Legend

Ziya Dinçsoy

Özet

Bu makalede sadece Türkçe konuşulan akademik çevrelerde değil aynı zamanda farklı dillerde yapılan tartışmalarda da zaman zaman artan yoğunlukta tartışılan Georg W.F. Hegel ve ırkçılık sorunu hem teorik hem de pratik felsefe yönleri itibarı ile ele alınmaktadır. Bu yapılırken pratik felsefe düzeyinde *Tarih Felsefesi*'nin ve teorik felsefe düzeyinde ise *Tinin Fenomenolojisi*'nin ilgili bölüm ve dahası temalarına odaklanılır.

Birincisi, en somut örneği *Tarih Felsefesi* kitabında bulunan pratik felsefe düzeyi, coğrafi genişlik, halklar arasındaki ilişkiler ve çeşitlilik iddia edilen türden bir muhafazakarlığı imkânsız kılmaktadır. Ayrıca *Hukuk Felsefesi*'nden alınan kısa bir alıntı, ileri sürülen

Abstract

In this article, Georg W.F. Hegel and the problem of racism are discussed, which is a matter of controversy in general, not only in Turkish-speaking academics but also in various intellectual international circles. The focus is on the relevant chapters and themes in Hegel's *Philosophy of History* in terms of practical and *The Phenomenology of Spirit* concerning the theoretical philosophy.

At first, on the level of practical philosophy, the geographical expanse, the relationship between peoples and the *Philosophy of History* are the most concrete points which make the kind of conservatism claimed impossible. In addition, a short citation from the *Philosophy of Right* is another refutation of

* Norman Geras'ın 1983 tarihli *Marx and Human Nature- Refutation of a Legend* (Marx ve İnsan İnsan Doğası-Bir Efsanenin Reddi) kitabı başlığın "esin" kaynaklarındandır. Bilindiği üzere Geras artık ilgili alanda çoktan klasikleşmiş bu eserinde Marx etrafındaki klasik tartışmalardan biri olan, Marx'ta bir insan doğası var mıdır, varsa ne türden bir kavrayıştır bu, genç/yaşlı Marx türünden bir keskin ayırım yapmak bu tema etrafında ne derece mümkündür ... gibi soruları tartışmaktadır ve pek çok bakımdan bu konuların bir 'efsane'ye dönüştüğünü göstermektedir (Geras, 1983).

✉ Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Felsefe Bölümü | ziyadincsoy99@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5237-0300.

argümanların bir başka çürütücüsü olarak öne sürülmektedir. İkinci olarak, kuramsal düzeyde, ‘ben’ ile ‘öteki/diğer/başka ben’ arasındaki ilişki sorunu, -şaşırtıcı gelecek bir biçimde- ‘öteki ben’in merkezi önemi üzerinden açıklanır. Hegel’in kuramsal felsefesinde özne doğrudan ‘ben’ ile değil, ‘öteki ben’in aracılığıyla kurulabilir. Bu durum, Hegel’in özne kurulumundaki kuramsal yaklaşımının kapalı bir yapıda olamayacağını, ‘zorunlu bir açıklık’ durumunun ‘gerekli’ olduğunu göstermektedir.

İddia edilen argümanların gerçeklerden uzak olduğu doğrudan orijinal kaynaklara atıfta bulunularak gösterilmiştir. Orijinal metinlerin yanı sıra bu araştırma alanının klasik ana kaynaklarından da yararlanılmıştır. Problemlerin kaynağının bulunmasında ve modern problemlere nasıl yaklaşılması gerektiği konusunda yapılan yaygın bir hata gösterildikten sonra bunun neden metodolojik olarak hatalı olduğu da gösterilmeye çalışılmıştır. Hegel felsefesinin iki düzleminden hareketle ‘mumpsimus’ haline gelen ifadelere yaklaşırken temkinli yaklaşmak gerektiği gösterilmiştir. Böylece hem teorik hem de pratik olarak Hegel ve felsefesinin genel olarak iddia edildiği gibi bir sorunun olmadığı gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hegel, Teorik felsefe, Pratik felsefe, Irkçılık sorunu, Modern felsefe, Tarih felsefesi

asserted arguments. And secondly, on the theoretical level, the problem of the relationship between ‘I’ and ‘other-I’ is explained through the central importance of ‘other I’.

In Hegel’s theoretical philosophy, the subject can be established not only through the ‘I’ but through the ‘other I’. This approach shows that Hegel’s view cannot be a closed structure; an “openness” is also ‘necessary’. It has been shown that the alleged arguments are far from being confirmed by referring directly to the original sources. In addition to the original texts, the classics of this research area have been used. After showing a common mistake in finding the source of problems and stating the right way of approaching modern problems, it is also tried to show what methodological flaws are.

It has been shown by moving from two planes of Hegel’s philosophy that it is necessary to approach cautiously when approaching expressions that have become *mumpsimus*. Thus, it has been shown that there is no such problem in Hegel’s philosophy, both theoretically and practically, as it is generally claimed.

Keywords: Hegel, Theoretical philosophy, Practical philosophy, The problem of racism, Modern philosophy, Philosophy of history

Giriş

“İnsan, Yahudi, Katolik, Protestan, Alman, İtalyan vb. olduğu için değil, insan olduğu için insandır.”¹

(Hegel, 1820)

Georg W.F. Hegel üzerine olan herhangi bir tarihsel-politik felsefi metinde, Şener Aksu'nun *Hegel ve Tarih Felsefesi* kitabının son bölümünde yazdığı “Avrupa sömürgeciliği, yer kürenin geri kalanlarındaki eylemleri için düşünsel bir zemin buldu ve sömürgelelerin, sömürge topraklarındaki her eylemi meşru hale geldi.” (Aksu, 2006, s. 129- vd.) ton ve içeriğindeki cümleleri farklı biçimleriyle özet olarak görmek mümkündür. Elbette sadece Türkçedeki tartışmalarda görülmekte olan bir durum değildir bu. Sözelimi İngilizce ya da Almanca dillerinde de -ve daha muhtelif dillerde de-farklı tonlarla da olsa, benzer biçimdeki yaklaşımları görmek mümkündür. Bu durum konuya bir biçimiyle yaklaşımın ‘yerel’ bir sonuç olmadığını göstermektedir.

Bu çerçevede odak konu bazen Immanuel Kant bazen Hegel bazen ise her ikisi birden olmaktadır. Hatta öyle ki bu perspektifin uzun bir tarihsel menzille ve bazen abartılı bir coşkuyla bir uçta Platon’dan diğer uca Karl Marx’a kadar kabaca en azı iki bin yıllık bir mesafeyi de katettiği de görülebilmektedir. Örneğin oldukça yakın tarihli bir tartışmada odakta Kant olmasına karşın esasında daha geniş çaplı imalar kolaylıkla görülebilmektedir: “War Philosoph Immanuel Kant ein Rassist?” (“Filozof Kant bir ırkçı mıydı?”²) [2020]. Ya da “The Racism of Hegel and Kant” (“Hegel

¹ Bu kısa alıntı, tam başlığı Hegel’in *Die Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse* (Hukuk Felsefesinin Anahatları ya da Doğal Hukuk ve Siyasal Bilimlerin Temeli) olan ancak kısaca ‘Hukuk Felsefesi’ olarak anılmakta olan kitabındandır. Temel, etkili ve özlü bir aktarım olan bu cümlenin özgün hali ise şöyledir: “Der Mensch gilt so, weil er Mensch ist, nicht weil er Jude, Katholik, Protestant, Deutscher, Italiener usf. ist.” (Hegel, Werke 7, 1989a, s. 360).

² Oxford University Press’in Haziran 2023’te yayınlanacak kitaplar listesinde Huaping Lu-Adler tarafından yazılmış *Kant, Race, and Racism* (Kant, Irk ve Irkçılık) başlıklı yeni ve oldukça hacimli (424 sayfa) bir kitabın olması konunun hala oldukça canlı bir biçimde uluslararası akademik çevrelerde güncel olarak tartışılmakta olduğunun açık

ve Kant'ın ırkçılığı") [1990] başlıklı makale bir başka derleme içerisinde yer almıştır. Sonuç olarak söylenebilmesi de mümkün şu ifadeleri dile getirmek mümkündür ki, içerisinde tartışılması gerekli yanlar olduğu yön ve hakkı her zaman saklı olmakla birlikte, ana akımlaşmış bakışın kendisinde vücut bulan ton ve içerikteki cümleler alanın artık yaygın, ancak galat-ı meşhur³ cümleleri olmuşlardır denilebilir gibi görünmektedir.

Bu doğrultuda bir anlamıyla bir kez daha Hegelci bir terminoloji ile *List der Vernunft/Akılın Hilesi* durumu olarak, mevcut tarihsel somut durumlar, ortaya çıkmış olan durumlar, somut gelişmeler ve veriler ışığında ele alınma gibi bir ilkesel ve yöntemsel yaklaşımdan ziyade, olup biten şeyler -söylenenler ile doğrudan/dolaylı ilgilerinden de bağımsız olarak salt çeşitli filozofların/düşünürlerin düşünmelerinin ürünleriymiş gibi ele alınmışlardır⁴. Sözelimi ortada bir kolonyalizm, emperyalizm, ırkçılık, kapitalizm ve onlardan türeyen başka çeşitli sorunlar varsa, bunların bir takım zihinsel faaliyetlerin ürünü olarak, (yalnızca) zihinde kategorileri bulunduğu için somut olarak varmışçasına bir varsayımla bunun üzerine metinler oluşturulmuştur. Yöntemsel bir fahiş hata durumu çoğu zaman benzeri durumlarda içeriğin dahi önüne geçmiş, tarih yöntemi açısından 'anakronizm' olarak adlandırılan hata pratik olarak bu örneklerde de işlemiştir denilebilir⁵. İşte bu kısa çalışmanın odağındaki problemle üstte

göstergelerinden biridir. <https://global.oup.com/academic/product/kant-race-and-racism-97801976852110> (17.3.23)

³ Bu ifade de kendine özgü bir tarihe sahiptir: Verilen ilk anlamı "Yanlışı olduğu hâlde herkes tarafından kullanılan kelime veya terki" (<https://www.luggat.com/galat-%C4%B1%20me%C5%9Fhur/1/1>) [1.2.23] olmakla birlikte bununla bağlantılı olarak türemiş olan "Galat-ı meşhur lugat-ı fasihten evlâdır." ifadesi de kavramın oluşum tarihi açısından anlamlıdır. Zira bu yerleşik ifade ile kastedilmekte olan "yaygın olan hatalar sözlüklerde açık olan doğrulardan daha iyidir/kabul edilir"dir gibi tuhaf bir sonuca işaret etmektedir.

⁴ Robert Bernasconi *İrk Kavramını Kim İcat Etti?* kitabının Kant'a odaklanan ilgili makalesinde derinlikli bir analiz yapmakla birlikte tarihsel, biyolojik, kültürel varyantları olan, 18.yüzyıl dünyasında geldiği anlam ile 21.yüzyıl insanlık birikiminde geldiği anlamlar arasında çok büyük farklar olan 'ırk' kavramını adeta aynılaştırmakta, kavramın bütünü negatif yüklerini de Kant'a yüklemektedir (2015, ss.33-65).

⁵ Adorno ve Horkheimer'in savaş günlerinin kesif ortamında birlikte yazdıkları -ancak Horkheimer üslubunun daha belirgin olduğu da ortadadır denilebilir- *Aydınlanmanın Diyalektiği* başlıklı kitabın ilk yazısı olan ve en yoğun olarak bu yaklaşımın görülebi-

aktarılan yaklaşımlarla tartışılmakta ve eksik oldukları noktalar üzerinde durulmaya gayret gösterilmektedir.

Pratik Düzlem

21.yüzyılın önemli filozoflarından Domenico Losurdo yukarıda anılan bağlamlar göz önünde bulundurularak hem bu bağlamda hem de ilgili odağın çerperine yerleşebilecek bir konu olan “totaliterlik”⁶ ile de meşgul olmaktadır. Losurdo meşum totaliter kategorisi ve kavramını üzerinden şekillenmekte olan Hegel ‘eleştirisi’lerine ve Hegel’e yönelmekte olan muhtelif ithamlara “Neden Hala Hegel?” uzun akademik röportajında şöylesi bir genel çerçeve oluşturarak bir yanıt vermektedir. Losurdo’ya göre:

“Bugün totalitarizm kategorisi, liberal Batının yirminci yüzyıl trajedisinden sorumlu olduğunu gizlemek için kullanılmaktadır. Bu kategoriyle bir taraftan Birinci Dünya Savaşı göz ardı edilmektedir; ki bu savaşta, Weber’in sözleriyle ifade edecek olursak, “devlete (...) yaşam, ölüm, özgürlük hakkında ‘meşru’ yaptırım hakkı isnat” edildiği dönemdir; diğer taraftan ise, sömürgeci gelenek görmezlikten gelinmektedir –öyle ki, bu geleneği, tıpkı Kızılderilileri olduğu gibi, Doğu Avrupalıları da yok etmek ve ha-

leceği Aydınlanma Kavramı bölümünde olmak üzere (ss.19-68), muhtelif bölümlerinde tekrarlayan biçimlerde benzeri bir problemi net bir biçimde görmek mümkündür (Adorno-Horkheimer, 2014). Hakeza Popper’in *Açık Toplum ve Düşmanları* kitabında da tıpkı az önce anılan kitapta olduğu gibi modern bir takım kavram ve problemlerin çok uzak geçmişlere ötelendiği, bilhassa 10. Bölümde net bir biçimde görülebilmektedir (Popper, 1989, s. 164-193). Bu durumlar hem fahiş yöntemsel hatalar olmalarının yanı sıra hem de gözler önündeki problemleri çok eski tarihlere de atfetmek/ötelemek suretiyle bir çeşit normalleşme, “hep varmış işte” gibi problemleri bir durumun oluşumuna -istmeden dahi olsa- katkı sunmuş oluyorlar. Gerek yöntem düzeyinde gerekse de içerik açısından fail ya da sorumluların tarihsel arkaplanı ne kadar geriye götürülürse gözler önündeki somut faillerin silikleşmesi, hiçleşmesi gibi bir problem de böylece net olarak ortaya çıkıyor. Tabir caizse bütün bir felsefe, aydınlanma ve dahi insanlık tarihi ‘sorumlu’ ise, bu kapsamı çok geniş içerik, aynı zamanda bir içeriksizlik anlamına da geliyor, kimseye hitap etmiyordu.

⁶ Bütünlük anlamındaki “*die Totalität*” ile totaliter olarak kullanılan sıfat halindeki “*Totalität*” kavramları arasındaki fonetik benzerlik üzerinden ikisini ilişkilendirmek büyük bir kavramsal hatadır. Birincisi epistemolojik olarak gerçek ve bilgi kategorilerinin bütünlüklü/evrenselci yapısına işaret ederken, ikincisi bambaşka bir düzlemdeki politik bir kavram ve kategoridir. <https://www.dwds.de/wb/Totalit%C3%A4t> [1.2.23]

yatta kalanları ise siyah köleler gibi efendi ırkının hizmetinde çalışmaya zorlamakla Nazizm üstlenmiştir. İktidarın sömürge halklarının dezavantajına tümüyle ele geçirilişi ve sömürgeci emperyalist güçler ile metropolde ortaya çıkan emperyalist güçler arasında savaş: ‘Totalitarizm’in nedeni budur. Bunun Hegel ile uzaktan yakından ilgisi yoktur! [“*Alles andere als Hegel!*”] (Losurdo, 2008, s. 21).

Losurdo’nun net vurgusuyla birlikte Tülin Bumin’in şu kısa ancak öznlü perspektifi de genel bir çıkarım adına önemli bir istikamet göstermektedir: “Hegel, hiçbir zaman, totaliter devlet anlayışlarına özgü bir biçimde toplum ve devleti birleştirmeyi, özdeşleştirmeyi düşünmez.” (Bumin, 2013, s. 161). Esas itibarıyla postmodern gelenek içerisinde gelen bu yaklaşımın özgün metinlere ne kadar yöneldiğine ilişkin olarak şüphe oluşturu bir durumdur bu. Zira Klasik Alman Felsefesi’nin ve elbette Hegel’in de kullandığı *bütünlük* kavramıyla totaliterlik arasında bir ilişki kurma çabası oldukça temelsiz bir iddia olarak görünmektedir.

Hegel’e ilişkin olarak benzeri bir içerik milliyetçilik/ırkçılık konusu bağlamında da söylene gelmektedir. 19.yüzyılın daha pek çok şeyle birlikte anılmasının yanısıra bir tarih yüzyılı olduğu kadar aynı zamanda milliyetçi fikir ve hareketler için de bir başlangıç dönemi de olduğu tarihsel veriler açısından da kuşkusuz doğrudur. Hegel’in döneminde de benzeri gruplar çeşitli törensellikler içerisinde bir takım ayinvari organizasyonlar düzenliyor, ‘Almanlık’⁷ denilen muhayyel kavramı bir takım Töton⁸ köklerinde

⁷ ‘Die Deutschheit’: bugünün Almancasında duyulması oldukça güç olan bu kelimenin kökleri 17. ve 18.yüzyıllara değin gidebilen, bir kimlik oluşturma sürecine işaret etmekte olan bir kavramdır. Kullanım farklılıklarına ve tarihsel seyir içerisinde uğradığı anlam farklılıklarına şuradan genel hatlarıyla erişmek mümkündür: <https://www.dwds.de/wb/dwb2/deutschheit> (Son Erişim 11.12.2022)

⁸ “Teutonen/Tötonlar” milattan önceden başlamak üzere erken dönemlerde yaşamış olduğuna inanılan ve G/Cermenlerin kökeni olduğu iddia edilen halktır. 19.yüzyıl’da oluşmakta olan Almanya’daki kök milliyetçi hareketler bu antik kavme gönderi yaparak milliyetçi bir mitosu yaratmaya çalışıyorlardı, onların iddiasına göre Tötonlar modern Almanya’nın kökenindeki tarihsel halktı. Ancak tam olarak o döneme odaklanan klasik tarihçilik metni durumundaki Romalı tarihçi Tacitus’un *Germania*’sında bu adın geçmemesi konunun mit boyutunun daha güçlü olduğunun bir göstergesidir. “Was ist eigentlich deutsch?” (Alman-ca nedir aslında?) sorusu farklı yönleriyle zaman zaman sorulmakta, soruya alternatif

(Pinkard, 2012, s. 377) arıyorlardı ve buralara katılım göstermeleri konusunda insanları teşvik ve ikna etmeye çalışıyorlardı. Böylesi bir düşünsel arka plandaki ‘Almanlık’ ayinlerine ilişkin olarak Hegel, Paulus’a gönderdiği 9 Ekim 1814 tarihli bir mektubunda bu yapılanların “aptallık”, buna benzer şeyleri yapanların ise “Alman aptalları” (*Deutschdumm*) olduğunu herhangi bir şüpheye mahal bırakmayacak tarzda açıkça ifade ediyordu (Hegel, 1984, s. 312). Milliyetçi-ırkçı ritüelleri böyle bir ifadeyle adlandırma netliği ile savunu iddiasının nasıl mümkün olabildiği problemi ise ortada durmaktadır. Galat-ı meşhur haline gelmiş bir ifadenin tekrarlayıcılarının ekseriyetle bu metinlere bakma zahmetine girmeden çalاکalem bir tekrarı yeniden ürettikleri bu bağlamda (da) net olarak görülmektedir. Bir iddia kaynaksız bir dolaşım döngüsüne girdikten sonra onu sorgulamaksızın yeniden üretmek, özgün kaynaklara başvurmaktan daha rahat ve konforlu bir ‘yöntem’ durumuna gelmiş görünmektedir.

Benzeri bir odak etrafında devamla, yeni yeni oluşmakta olan milliyetçi gruplar ve onların propaganda malzemesi olarak kullandıkları çeşitli ayin biçimleri vardı. Pinkard’a göre de: “Hegel -haklı olarak- sahte bir Almanlık olarak gördüğü bu hareketten etkilenmemiştir; Hegel Nürnberg’deyken bu tür kadim ‘Almanlık’ kutlamalarını ‘Alman aptalları’ (*Deutschdumm*) olarak nitelemiştir.” (Pinkard, 2012, s. 377). Ayrıca yazının başında aktarılan *Hukuk Felsefesi*’ndeki “İnsan, Yahudi, Katolik, Protestan, Alman, İtalyan vb. olduğu için değil, insan olduğu için insandır.” (Hegel, 1989b, s. 360) cümlesi ile de dönemin yükselmekte olan milliyetçi/ulusçu/ulusalcı hareketleri karşısındaki konumunu açıkça ortaya koymuştu. Hegel araştırmalarının başvuru kaynaklarından olan Avineri de tam olarak bu noktada Hegel’in konumunun, galat-ı meşhur ithamların aksi yön ile “çoğulculuğun savunusu” olduğunu söylemektedir (Avineri, 1994, s. 167).

Hegel’in sisteminin kendisine yönelen artık ‘klasik’ hale gelmiş olan anılan vb. ithamlarla örtüşür bir yapıda olmak, tam aksi olarak dünyanın ve dahi bütün bir insanlık tarihinin tarihsel açıklamasının içine Doğu’yu, As-

cevaplar aranırken benzeri muhayyel köklere dair de sorular sorulmakta, atflar yapılmaktadır: https://www.youtube.com/watch?v=MSpp4bmBCmY&ab_channel=Quarks [1.2.23]

ya'yı da dâhil ederek, hatta bunun ötesinde tarihsel seyir içerisinde oralar-
dan başlatarak, bu yaklaşım biçimine sahip Avrupalı ilk düşünürlerden biri
olma özelliğine sahip olduğunu belirtmekte, bu konunun altını tekrarlayan
bir tonda çizmekte fayda görünmektedir (Avineri, 1994, s. 223).

Unutmamak lazım ki, Hegel insanlık tarihini incelerken, Hindistan,
Çin, Asya, Pers, İslam gibi çeşitli tarihsel momentleri, bugünün bilgi erişim
dünyasından bile bakıldığı zaman oldukça detaylı olduğu dikkat çekecek
olan bir okumayla, insanlık tarihinin bütün bunlardan parçalar taşıdığını,
hatta bir başlangıç noktası durumundan hareketle seyreden yapısı olduğu-
nu belirtmektedir. Bu tarz bir yaklaşımın gerek felsefe gerekse de insanlık
tarihi okuması yöntemi açısından, ilk kez yapılmış olduğunu, bunu yapan
filozofun ise Hegel olduğunu da görebiliriz⁹.

Teorik Düzlem: 'Bir Başkası/Diğeri'nin Zorunluluđu

Öte yandan, Hegel'in ilgili konuya dair bu fikirleri bu denli açık, net
ve doğrudan olmasaydı bile, bu ilkesel olarak Hegel'in teorik yönteminin
içine sinmiş bir vaziyette de bulunmakta olduğu da görülebilir yapıdadır.
Gerek kuramsal düzlemde epistemolojik kategorilerinde gerekse de bu
konu itibarıyla daha yakından ilgisi içerisinde pratik olarak politik gönderi-
si olan tarihsel kategorilerinde sıklıkla "evrensel(lik)" kavramıyla çalışan,
halkların tarihsel momentlerinde 'özgürlük' ve 'ilerleme'nin izlerini takip
ederek genel bir ilke arayışında olan bir filozofun, böylesi bir yerelliğe gö-
mülmesini beklemek yanlış olurdu. Hegel sisteminde içe kapanmış, sınırlı
bir yapıda kalan yöntemi benimsememiş, açık bir sistem ortaya koymuştur
bu bağlamda.

Bu çıkarıma onun *ben* ve *tanınma* kavramlarıyla ilişkisi içerisinde gör-
düğümüz özne'nin kuruluşu ve özgürlük durumları, diğer 'ben'lere önce-
likli ontolojik statü vermekte olmasından kavranabilmektedir. Bu yaklaşım

⁹ Bunun bir 'lütuf' olmaktan ziyade bir tarihsel veri olarak ortada durduğunu, kendine has
bağlam içerisinde anlamını bulduğunu akılda tutmak yönetsel bir süreklilik bakımından
doğru olacaktır. 21.yüzyılın ilk çeyreğinden geriye doğru bakarken bu yönetsel zemini
unutmamak gerekmektedir.

içerisinde olan Hegel teorik zemininin güçlü toplumsal yanı itibarıyla da yerelin sınırlılığında kalamazdı demek mümkün görünmektedir. *Hangi özne* kurulmakta olası sorusuna yanıt, herhangi bir özneyi izole konumda merkezine almayan, hatta bunun tam aksine teorik zorunlulukla yalnızca diğerlerinin dolayımıyla evrensele yönelen öznedir denilebilir. Aynı zamanda başka/diğer-ben'leri hem eşiti hem de özgürü olarak görmek de, yönetsel olarak milliyetçi/muhafazakar/kapalı bir refleksin sahiplenemeyeceği bir kapsayıcı yapıya sahiptir.

Hegel'in teorik felsefe sistemindeki merkezi konumu itibarıyla 'ben', bir ilk adım/aşama olarak önce kendini tanıyabilmek ve özgün bir varlık iddiasında bulunabilmek için, bir 'Başka Ben'[ler] (ya da diğer, öteki, başkalık, başka varlık: Anderssein) ile karşılaşmak ve bu karşılaşma halinde ortaya çıkacak olan yeni ilişkisellikteki süreç içerisinde ve sonucunda kendini kurabilecek bir yapıdadır. Ek olarak karşılıklı olarak her biri, birbirinin dolayımıyla birbirlerini tanımak (Hegel, 2011, s. 124)¹⁰ durumunda olan özgün bir yapıdadır. Bu durumun kendisi Şahin Özçınar'a göre de: "Hegel, bütünsel bir tarihsel süreç içinde özneyi kavramak istemekte, bu nedenle de, kendinden önceki varolan özne anlayışlarını, bu tarihsel bütünün ve kendi kurgusal felsefesinin içeriğine katmaktadır." (Özçınar, 2007, s. 241). Böylece herhangi bir özne kendini kurmak ve varlık iddiasında bulunabilmek için, ortak bir dışsal zemin -ki buna mekân da diyebiliriz- ile birlikte, muadili bir başka *özneye* ihtiyaç duymaktadır. Bunun sonucunda o özne, ancak ve ancak bir *başka ben*'in dolayımı üzerinden kendisini de var edebilecektir. Ben bu durumda adeta başka bir 'ayna' ben ile kendini görüp, kendinin varlığını idrak edip, böylece kendini de tanıyabilecektir.

¹⁰ Aktarılan bölümün özgün metindeki hali şöyledir: "Jedes ist dem Anderen die Mitte, durch welche jedes sich mit sich selbst vermittelt und zusammenschließt, und jedes sich und dem Anderen unmittelbares für sich seiendes Wesen, welches zugleich nur durch diese Vermittlung so für sich ist." (Hegel, 1989b, s. 147). Doğan Göçmen bu paragrafı henüz yayınlanmamış olan taslak çevirisinde şöyle çevirmektedir: "Her biri diğerine ortadır; bunun aracılığıyla her biri kendisini kendi aracılığıyla dolayimler ve toplayıp bütünleştirir ve her biri kendisi ve diğeri için doğrudan kendi başına var olan özdür -ki bu var olan böylelikle aynı zamanda yalnızca bu dolayım aracılığıyla kendi içindir. Onlar kendilerini karşılıklı tanıyanlar olarak kendilerini tanırlar." (Göçmen, 2017, s.3) [Taslak].

Ayrıca *Tarih Felsefesi*'nde Hegel Mısır'da bir tapınağın girişinde yazan şu cümleyi aktarır: “Ben, olan, olmuş olan ve olacak olanım”¹¹ (Hegel, 2015, s. 271). Bu aktarım kavramın zamansal yapısını ve diğeriyle olan merkezi ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir.

Son derece özgün kuruluş yapısıyla ve toplumsallığa da gönderim yapan yanıyla da Hegel'in *Ben* kavrayışı –bu kavramın tamamlayıcısı durumunda olan diğer kavramlarla birliği içerisinde- çağdaş Hegel yorumcuları tarafından da neredeyse en sık olarak ele alınan, hem özne felsefesine dair hem de bir biçimiyle özneler arasılık noktası da olduğu için politik içeriği olan Hegelci tema olmuştur denilebilir. Örneğin Frankfurt Okulu geleneğinin önde gelen temsilcilerinden olan çağdaş bir toplumsal-politik filozof olan Axel Honneth uzun yıllardır Hegel'in felsefi sistemi içerisindeki iki temel kavram üzerinden güncel bir politik okuma yapma çabası içerisinde-dir. İlk olarak yayınladığı kitap (*Kampf um Anerkennung/Tanınma Uğruna Mücadele*) ‘tanınma’ etrafında şekillenirken, daha sonra yayınladığı ve tematik olarak bir devam kitabı biçiminde de görülebilecek çalışmasında (Bizdeki Ben)¹² ‘ben-diğer ben’ kavramı üzerinden bir rota belirlemektedir. Nitekim Honneth'e göre özgürlük denilen kavram ve durumun gerçekleşmesi de sadece bu koşul altında mümkündür, s. “[Kişi] Tam anlamıyla bir özgürlüğü tek bir koşul altında edinebilir: Bu ‘öteki’nde, onun kendine özgün tarzının, ya da özgüllüklerini ancak kendileriyle kendisini ‘özdeşleştirebileceği’ şeyler olarak deneyimleyebildiği şekilde kendisinde kalabiliyor olması koşuludur.” (Honneth, 2018, s. 43). Denilebilir ki Hegelci bir ‘ben’, diğer ben(ler)den yalıtılmış, ayrı bir yapıda duran bir işleyiş sürecinde değildir, adeta birbirleriyle neredeyse zorunluluk düzeyinde bir ilişkileri

¹¹ Burada açıkça Eski Ahit'e de bir gönderme vardır elbette ve Almanca özgün cümle şöyledir: “Ich bin, was da ist, was war und sein wird. ...” (Hegel, 2015, s.271).

¹² Çağdaş Almanca felsefe dünyasının bu iki önemli kitabı, *Tanınma Uğruna Mücadele – Sosyal Çatışmaların Ahlaki Grameri Üzerine* ve *Bizdeki Ben ve Tanınma Teorisi Üzerine İncelemeler* son yıllarda –sırasıyla 2016 ve 2018- Özgür Aktok tarafından yapılan titiz çevirilerle Türkçeye de aktarılmıştır, kazandırılmıştır. Bu aktarım Hegel'in kavramlarından hareketle yapılmakta olan yakın tarihli politik tartışmaları hem görmek, takip etmek hem de bir biçimde müdahil olabilmek bakımından oldukça önemlidir.

vardır ve bu ‘Ben’lerin içerisinde doğal olarak Başka, Ayna, Toplumsallık, Dolayım gibi kavramlar ve durumlar da bulunmaktadır. Bunlar olmadan Ben, hiçbir zaman tam olarak kendine gelemeyecek, kendini bulamayacaktır. Kendi varlığının önkoşulu, diğer varlıklarla kurduğu ilişkide açığa çıkacaktır. Bu durumda ‘kapalı’ bir yapıda olması ‘teknik olarak’ mümkün görünmemektedir.

Hegel’in felsefi bir sorun olarak ‘Ben’i, merkezine alan ilk filozof olduğunu söylemek, oldukça ciddi bir felsefe tarihi hatasına neden olur. Zira ondan önce Descartes’tan Kant’a ve Fichte’ye varana değin uzanan bir geniş yelpazede, pek çok filozof bu konu üzerinde düşünmüş, metinler ortaya koymuştur. O halde Hegel’in bütün bu tartışmalara yaptığı özgün katkı nedir sorusu haklı olarak gündeme gelecektir. Hegel, (kendisinden önce yapıldığı gibi) *Ben=Ben* türünden bir denklik kurulmasını da, Ben’in tarihsel, toplumsal, kültürel bir arka planı yokmuşçasına olmuş ve bitmiş bir şey olarak ortaya konmasına itiraz eder, onun bu tartışmadaki temel farkı burada yatmaktadır, ona değin bir anlamıyla ‘negatif’ denilebilecek bir yaklaşım biçimiyle kurulan ben; Hegel ile birlikte ‘pozitif’, aktif, genişleyen bir içeriğe ve ilişkiselliğe sahip olan bir ben içeriğine sahip olur.

Herhangi bir Ben’in, tikelliği içerisinde bir varlık iddiasıyla “Benim” diyebilmesi için, bilinen bir nesnenin karşısında pozisyon edinerek¹³, bunu deneyim edebilmesi gerekmektedir. Yani, toplumsallıktan ya da en azından ‘başka bir ben’den ayrık bir alanda kurulabilecek olan bir ‘Ben’ fikrinden oldukça uzaktır Hegel’in ‘Ben’i. Bu doğrultuda *Tinin Fenomenolojisi*’ndeki oldukça ünlü cümleyle de birlikte düşünürsek, Hegelci bir Ben’in her şeyden önce var olabilmesi için, adeta zorunlu olarak bir başka Ben’e ihtiyacı vardır, ancak bir tanınmışlık dolayımıyla vücuda gelebilir diyebiliriz gibi görünmektedir. Nitekim Hegel’in doğrudan kendi ifadeleriyle: “Das Selbstbewußtsein ist an und für sich, indem und dadurch, daß es für ein Anderes an und für sich ist; d. h. es ist nur als ein Anerkanntes.... ; Özbilinç

¹³ Almancadaki ‘vorstellen’ fiilinin hem önüne koymak hem de (kendini) tanıtmak, takdim etmek gibi anlamlara gelmesini bu bağlamda tekrar anımsamak faydalı olacaktır. <https://www.dwds.de/wb/vorstellen> [2.2.23]

kendi ve kendi içinken ve bu yolla başkasında ve başkası için olarak da vardır yani o bir tanınan/tanınmış olan... [olarak vardır]” (Hegel, 1989b, s.145). Dolayısıyla görüldüğü üzere Hegel için Ben, “kendisi için” olduğu kadar, aynı zamanda “başkası/diğeri için”dir ile anlamını bulan bir yapıdadır ve kendisi için olmak potansiyelini içerisinde barındıran bir *ben*, aynı zamanda diğeri için olanı da içerisinde barındırmaktadır (Bumin, 2013, s. 97). Buradan da görülebileceği ve anlaşıldığı üzere, herhangi bir Ben ile diğeri Ben arasında Hegel’in sisteminde adeta özsel bir bağlantı vardır. Bir ‘Ben’in kendini kavrayıp diğeri ‘Ben’lerle etkileşim halinde olabilmesinin yolu da, bu özsel ortaklığın sağladığı iletişimsel ve dolayısıyla çevrili imkânlar aracılığıyla olabilecektir.

Bu iki *Ben* arasındaki ilişkinin kendisi, iki bakımdan da bir *sonsuzluk* (Unendlichkeit) içermektedir (Hegel, 2011, s. 122 / Hegel, 1989b, s. 145) ve bu özelliğiyle birlikte bitmeyen bir ilişkiler toplamıdır, sonsuz bir döngüsellik halindedir de denilebilir. Bu sonsuzluğun birinci kaynağı, kişinin etkileşime geçmeden önce olan tarihsel, toplumsal, kültürel bütünlüğünden kaynaklı yapısı ve etkileşime geçtikten sonra da, gelişmeye devam eden sürekli genişlemekte olan içeriğidir. Bu gelişme ile birlikte ilk baştaki ‘ben’in *kapsamı* artmaktadır. Burada ‘kişi/birey’ ilk bakışta yalnızca bir tekillığe işaret ediyor gibi görünse de, toplum sonsuz sayıdaki bireylerin toplamıdır da. Hegel’e göre *Ben*’in oluşum süreci kapalı bir anlayışla değil, sürekli genişleyen, içeriği artan bir yapıdadır, açık bir yapısı vardır, kapalı, devam eden sürekli ilişkilerinden ötürü de bitmiş bir sistem değildir bu.

Bu bölümün sonu olarak denilebilir ki, Hegel’in özgün ben-özne inşası, özgürlük anlayışıyla da doğrudan ilişki halindedir ve özgürlüğün temellen-dirilmesi süresi boyunca, özgürlüğe erişebilme¹⁴ durumundaki öznelerin ontolojik olarak kurulumu zemininde de duran merkezi bir yapıtaşdır.

¹⁴ Hatta öyle ki bilindiği üzere *Tarih Felsefesi*’nde açığa çıktığı biçimiyle dünya tarihi baştan sona değin bir özgürlük süreci ve onun gelişimi olarak okunmaktadır, temeldeki ilke her zaman özgürlük kavramıdır: “... die Weltgeschichte ist nichts als die Entwicklung des Begriffes der Freiheit. / ... dünya tarihi özgürlük kavramının gelişmesinden başka bir şey değildir.” (Hegel, 2015, s.560).

Sonuç

Pratik örneklerinde olduğu gibi, kuramsal varsayımlarında da yöntemsel olarak izole bir özne tasarımı olmadığı için, ilkesel olarak Hegel'in kapalılığa işaret eden, bir grubu merkezine alan milliyetçi bir yaklaşımla, Lo-surdo'nun güçlü vurgusunda da olduğu gibi *uzaktan yakından ilgisi yoktur* demek oldukça mümkün görünmektedir.

Yukarıda ele alınan konuyla direkt ilişkisi içerisinde Susan Buck-Morss, konunun çağdaş yansımalarında oldukça yoğun tartışmalara yol açan makalelerinin derlemesiyle oluşan *Hegel, Haiti ve Evrensel Tarih* kitabında Hegel'den ve özellikle onun tarihsel momentleri alımlayış biçimlerinden hareketle bir okuma yapar ve özgürlük, toplumsal devrimler, kölelik gibi konularda Hegel'in gördükleri ve göremedikleri üzerinden konumunu ortaya koymaya çalışır. Ünlü efendi-köle diyalektiğinin tarihsel kopuş anları olarak görülen *Devrim*'lerden mi ilham aldığı konusu verimli bir zemin sunar. Nitekim Morss', "...Hegel gerçek efendilerine karşı isyan edip başarılı olan gerçek kölelerden haberdardı ve efendi-köle diyalektiğini düşünüp tasarlayarak bu çağdaş bağlam içinde geliştirmişti." (2012, s. 62) derken bir varsayım içinde hareket ettiğini söylese de, esas itibarıyla inandığı noktanın da bu olduğuna gönderide bulunmaktadır. Kölelik durumundan çıkmak için sömürgecilere karşı harekete girişen ve özgürlüklerini kazanan ilk siyah halk olan Karayipli köleler (Haiti) ve onların dünya tarihsel an olarak süreçlerinden Hegel'in çeşitli dolaylımlarla haberi vardı ve onun için bunun ne anlama geldiği konusu, onun sisteminin işleyişine nüfuz eden kişilerce net bir noktaya işaret ederdi. Bu durumda Morss'un ifadeleriyle aktarırsak "Teori ile gerçeklik bu tarihsel anda kesişmişti... yani özgürlük, gerçek olmuştu." (Morss, 2012, s. 72). 1791 Haiti, bir dünya tarihsel sıçrama momenti olarak özgün bir tarihsel konumdaydı. Sonuçta Morss bir takım mistik yönlerle de vurgu yaparak konuyu başka bir düzleme çekiyor gibi görünse de, esas itibarıyla zihin açıcı bir temaya işaret eder ve Hegel'in yalnızca bir coğrafi bölgeyle sınırlı bir yöntemi olmadığını gösterir¹⁵. Bunun böyle

¹⁵ Bilhassa Hegel'in *Tarih Felsefesi*'ndeki ilerleme seyrine baktığımız zaman gerek Çin'den İslam'ın ortaya çıkış dönemine; Hindistan ve İran'dan Yunan ve Roma dünyasına değin

olduğu, Hegel’in *Tarih Felsefesi*’nin neredeyse her bir sayfasındaki coğrafi genişlik ve halklar çeşitliliğinde apaçık olarak görüldüğü ve çeşitli halkların çeşitli konularda “ilk / başlangıç” olduğu işareti olduğu da ortadadır.

Ayrıca Hegel’in *Enzyklopädie*’sinin paragraf §393’ün ek’inden şu aktarımı yapan Terry Pinkard, doğrudan orijinal metinler üzerinden vardığı çıkarımlar ile esasında konuya bir anlamıyla son noktayı da koymaktadır denilebilir:

Bunlar, insanların doğuştan çok farklı tinsel kapasitelerle donatılmış olduğunu söyler ve bazılarını hayvanlar gibi hükmedilebileceğini ummaktadırlar. Ama soy, özgürlüğün bağışlanması ya da reddi için, insanlara hükmetmek için herhangi bir temel değildir. İnsanlık kendinde rasyoneldir; bütün insanlar için eşitlik olanağı, hakları olan ve olmayan ırklar diye yapılan katı ayırımın hiçliği işte tam burada yatmaktadır. (Hegel’den aktaran, Pinkard, 2012, s. 489).

Yine devamla Herbert Marcuse’nin alanın klasik eserlerinden biri olan *Akıl ve Devrim* çalışmasında, hem ilk olarak giriş sayfalarında yazdıkları hem de çalışmasının final bölümünde ortaya koydukları da bu konuyu esas itibarıyla nihayetlendirmiştir de denilebilir. Marcuse ilk sayfalarda ilgili tema çerçevesinde şöyle yazar: “Burada sunulan analiz, Hegel’in temel kavramlarının faşist teori ve pratiğe yol açan eğilimlerle düşman olduğunu göstereceğini umuyoruz.” (Marcuse, 1986, s. vii). Benzer bir tonla devam ederek metnin sonlarına doğru daha açık şöyle bir vurgu yapmaktadır, s. “Nasyonal Sosyalist eleştirisi Hegel’in felsefesinde totaliterizmle çelişen

farklılıklarıyla devam eden ilerlemenin bir çizgi şeklinde olma durumundan daha çok, farklı zamansallıklarda ve farklı coğrafyalarda izi sürülen, çeşitli yükselme ve çöküş anlarıyla örneklendirildiğini, zaman zaman kopuşlarla beslediği ve mekanik bir tasvirin yapılmadığı görülebilmektedir. *Tarih Felsefesi* kitabının biçimsel olarak inşası bile coğrafya ile tarih arasındaki asli bağı göstermesi bakımından olduğu üzere, geniş bir uluslararası perspektifi olduğunu da gösterir. Unutmamak lazım ki, Hegel’den önce yazılan benzeri eserlerde benzeri bir perspektif ve yaklaşım biçimini görmek pek olası değildi. Hegel bağlamında ilerleme fikri ile sıklıkla kullanılan çizgisel ilerleme arasında herhangi bir ilişki yoktur gibi görünmektedir. Çoğu zaman ne anlama geldiği dahi belirsizleşen bir başka-sıklıkla Hegel’e zaman zaman ise Marx’a yönelen- itham olan ‘çizgisellik’ bu yazının kapsamında değildir. Fakat yeri gelmişken bir başka galat-ı meşhurun bu nokta olduğunu ifade etmek gerekmektedir.

eğilimlerin üzerine durmaktadır. Bu eğilimlerden ötürü Hegel'i 'geçmiş yüzyılın, aşılmış bir dönemin sembolü ve çağımızın felsefi karşı iradesi/istenci' olarak görmüşlerdir. (...) Nasyonal Sosyalistler, pek çok Marksistin aksine, Hegel ve Marx arasındaki bağlantıyı ciddiye alırlar. (...) Faşist Almanya'nın gelişmesinden sorumlu olan sosyal ve siyasal teori, Hegelcilikle tamamen zıt/negatif yönde ilişkiydi. O [Nasyonal Sosyalizm] tüm amaç ve ilkelerinde anti-Hegelciydi." (Marcuse, 1986, s. 418-9). Yine devamlı bu konu bağlamında çok önemli ve belirleyici olan vurgunun özgün cümleleri ise şöyledir: "The National Socialist critique harps on the tendencies in Hegel's philosophy that contradict all totalitarianism. By virtue of these tendencies it declares Hegel to be the 'symbol of a centuries-old, superseded past' and 'the philosophic counter-will of our time.' (...) The National Socialists, in contrast to many Marxists, take the connection between Hegel and Marx seriously. (...) The social and political theory responsible for the development of Fascist Germany was, then, related to Hegelianism in a completely negative way. It was anti-Hegelian in all its aims and principles." (*ibid*). Ek olarak ve belki de şaşırtıcı bir şekilde ilk bakışta doğrudan bir ilişki içerisinde olduğu sıklıkla düşünülme de, Nazi ırkçılığının etrafındaki ideologlar arasında yer alan Carl Schmidt, *Der Begriff des Politischen* (Siyasal Kavramı) çalışmasında Hegel'in felsefi ve aynı zamanda politik mirasına dair satır aralarında kalan ve genellikle ihmal edilen ilginç ve bir o kadar da önemli bir tespit yapmaktadır. Schmidt'e göre: "Es ist eine Frage, wie lange der Geist Hegels wirklich in Berlin residiert hat. Jedenfalls hat es die seit 1840 in Preußen maßgebend werdende Richtung vorgezogen, sich eine 'konservative' Staatsphilosophie, und zwar von Friedrich Julius Stahl, liefern zu lassen, während Hegel über Karl Marx zu Lenin und nach Moskau wanderte." (Schmidt, 1963, s.62). Türkçesiyle: "Hegel'in ruhunun/tininin Berlin'de ne kadar süre gerçekten ikamet ettiği bir sorundur. Her halükârda, 1840'dan itibaren Prusya'da esas olan anlayış, 'muhafazakâr' bir devlet felsefesine hem de Friedrich Julius Stahl'in felsefesine yönelmiştir, Hegel ise, Marx üzerinden Lenin'e ve Moskova'ya taşınmıştır/göçmüştür". Burada kastedilenin metaforik bir aktarımla esas

olarak ‘muhafazakar’ ya da milliyetçi konumdan bambaşka bir yer/şey olduğu akılda tutulmalıdır.

Bütün aktarımlardan sonra ilgili üst başlık bağlamında Hegel’in konumunun oldukça açık olduğunu, çeşitli yerel sınırlılıklarda kalmayan özne kavrayışının nihai amacının özgürlük olduğunu ve bunun bir süreç içerisinde ilerleme kavramıyla şeklini alacağı rahatlıkla söylenebilir görünmektedir.

Kaynakça

- Adorno, T. & Horkheimer, M. (2014) *Aydınlanmanın Diyalektiği* (N. Ülner & E. Ö. Karadoğan, Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.
- Aksu, Ş. (2006). *Hegel ve Tarih Felsefesi*. İstanbul: Anı Yayıncılık.
- Avineri, S. (1994). *Hegel’s Theory of Modern State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bernasconi, R. (2015). *İrk Kavramını Kim İcat Etti? Felsefi Düşüncede İrk ve İrkçilik*, Z. Direk (Haz.), (Z. Direk, İ. Esiner, T. Meriç, & N. Öktem, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Bumin, T. (2013). *Hegel / Bilinç Problemi, Köle-Efendi Diyalektiği, Praksis Felsefesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hegel, G. (1989a). *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hegel, G. (1989b). *Phänomenologie des Geistes*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hegel, G. (2011). *Tinin Fenomenolojisi* (A. Yardımlı, Çev.). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Hegel, G. (2015). *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Geras, N. (1983). *Marx and Human Nature-Refutation of a Legend*. London: Verso Books.
- Göçmen, D. (2017). Yayımlanmamış *Tinin Fenomenolojisi Çevirisi*, Taslak.
- Losurdo, D. (2008). *Neden Hala Hegel?* (Röportaj-Çeviri: Doğan Göçmen), <https://dogangocmen.files.wordpress.com/2013/01/neden-hc3a2lc3a2-hegel.pdf> (11.1.23).
- Marcuse, M. (1986). *Reason and Revolution: Hegel and the Rise of Social Theory*. London: Routledge.

- Morris, S. (2012). *Hegel, Haiti ve Evrensel Tarih* (E. Ünal, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Neugebauer, C. (1990). The Racism of Hegel and Kant, ss.259-272, *Sage Philosophy, Indigenous Thinkers and Modern Debate on African Philosophy*. Leiden: Brill.
- Özçınar, Ş. (2007), *Kendinin-Bilinci ve Öteki Diyalektiği: Hegel Felsefesinde Bilincin Dolayımı ve Nesnelleşmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi: Ankara
- Pinkard, T. (2012). *Hegel* (M. B. Albayrak, Çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Popper, K. (1989). *Açık Toplum ve Düşmanları 1* (M. Tunçay, Çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Schmidt, C. (1963). *Der Begriff des Politischen*, Berlin: Duncker-Humblot.
- “die Deutschheit” maddesi, <https://www.dwds.de/wb/dwb2/deutschheit> [11.12.2022]
- “die Totalität” maddesi, <https://www.dwds.de/wb/Totalit%C3%A4t> [1.2.2023]
- “Galat-ı meşhur” maddesi, <https://www.luggat.com/galat-%C4%B1%20me%-C5%9Fhur/1/1> [1.2.2023]
- “War Philosoph Immanuel Kant ein Rassist?” (17.12.2020) <https://www.deutschlandfunk.de/wissenschaftsgeschichte-war-philosoph-immanuel-kant-ein-100.html> [1.2.2023]
- “Was ist eigentlich deutsch?” video belgeseli, https://www.youtube.com/watch?v=MSpp4bmBCmY&ab_channel=Quarks [1.2.2023]